

Krízisek és kockázatok – az antropológiai megközelítés

SZIJARTÓ ZSOLT

A mindennapok megszokott rendjét felborító krízisek, a különböző társadalmi rendszerek közötti átmeneti időszakok vizsgálata régóta a kulturális antropológia kitüntetett vizsgálati területei közé számít. Számos kutatás, illetőleg esettanulmány foglalkozott az individuális és társadalmi krízishelyzetek leírásával és értelmezésével. Miközben a krízisekhez kapcsolódó rítusok a külső szemlélő számára legtöbbször nehezen érthetőnek, néha egyenesen riasztónak és félelmetesnek tűnhettek, a kutatók – minden idegenkedésük ellenére – abban többnyire egyetértettek, hogy ezek a jelenségek az adott kultúra rendszerének egyik fontos elemét alkotják. A tudománytörténet elmúlt évtizedei során fokozatosan kialakult a fogalmak, elméleti keretek hálózata, amelyekben ezek a nehezen racionalizálható, számos emocionális elemet tartalmazó események átértelmeződtek, s a kutatók egyre inkább meghatározott idő- és térbeli struktúrával, sajátos szimbólumhasználattal rendelkező társadalmi tényekként tekintettek rájuk. Így hozták létre az „átmeneti rítusokkal”, a „communitas-szal”, a „társadalmi drámákkal” foglalkozó tanulmányok a kulturális antropológia egyik alapvető diskurzusát, amelyben a társadalom, a mindennapi élet „normális” menetét ideiglenesen felfüggesztő állapotok leírhatók és elhelyezhetők.

Ez a helyzet, diszciplináris közmegegyezés a nyolcvanan években változott meg alapvetően, mégpedig egy angol antropológus, Mary Douglas munkájának hatására. Aaron Wildawskyval közösen írott, *Kockázat és kultúra* című könyvük (Douglas – Wildawsky 1982) jól illeszkedett a publikációk azon sorozatába, amelyből ekkortájt kezdett kialakulni az ún. „kockázat-diskurzus” (Beck 1986). Ezek a tanulmányok, könyvek főként azt tematizálták, hogyan változnak meg az új technológiai rendszerek megjelenésével a mindennapi élet keretfeltételi, hogyan válnak a különböző kivételes állapotok, individuális és társadalmi krízisek, környezeti katasztrófák a mindennapi élet szerves alkotórészeivé. Ezzel kapcsolatban Mary Douglas empirikus esettanulmányok segítségével leginkább azt a

folyamatot elemezte, hogy egy archaikus kultúra milyen kognitív és szimbolikus eszközöket alkalmaz arra, hogy meghatározza az adott csoportot, társadalmat veszélyeztető lehetséges veszélyek, krízisek számát és kiterjedését, illetőleg milyen intézményeket hoz létre, amelyek segítségével ezeket a véletlen veszélyhelyzeteket uralható, kiszámítható kockázatokká változtatja át. Wildawskyval közös könyvük már túlmegy a különböző archaikus közösségek veszély- és krízisállapotainak plasztikus bemutatásán, fontos kordiagnosztikai tartalommal bír: kísérletet tesz ugyanis arra, hogy – a korábban létrehozott fogalmi keret felhasználásával – megmagyarázza azt a problémát, miért jelenik meg és terjed el a hatvanas évektől kezdve a nyugati társadalmak meghatározott csoportjaiban a környezeti értékek iránti figyelem és szenzibilitás, s hogyan válik ez közösségeket teremtő, cselekvéseket formáló erővé.

Ezt a kordiagnosztikai megközelítést viszi tovább az – antropológiai mellett jelentős szociológiai gyökerekkel is rendelkező – kockázat-diskurzus. Egyik legfontosabb megállapítása úgy hangzik, hogy a különböző új technológiák, technológiai rendszerek (legtöbbször az atomenergiára, gén- és nanotechnológiára utalnak ezzel kapcsolatban) által létrehozott veszélyek, krízishelyzetek egyik újdonsága abban rejlik, hogy nem érvényesek rájuk a modern társadalomban korábban alkalmazott veszély-, illetőleg kockázateszlelési és -értékelési mechanizmusok, s ennek következtében nem rendelkezünk velük kapcsolatban megbízható kognitív és szimbolikus elhárító mechanizmusokkal sem.

Mary Douglas és Aaron Wildawsky könyvének megjelenése óta több mint 30 év telt el – ez idő alatt számos kutatást, esettanulmányt inspiráltak a kötetben felvetett problémák, egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a veszélyek, krízishelyzetek különböző szempontrendszerű vizsgálata iránt. Mindez jól látható a kockázat-diskurzus további intézményesülésén, tematikai-módszertani sokszínűségén. E több mint három évtized perspektívájából kiindulva érdemes röviden áttekinteni, mit történt ezen idő alatt a krízisek és veszélyek társadalmi észlelését és értékelését illetően, illetőleg milyen problémákat tematizál leginkább e kérdéskörrel foglalkozó kurrens társadalomtudományos irodalom.

Első pillantásra szembeütő – s némileg meglepő – az az átfogó professzionalizáció, amely ezen a területen az utóbbi évtizedekben végbement. Különböző szakértelmek, speciális tudások gyors és megállíthatatlan intézményesülése éppúgy megfigyelhető, mint új foglalkozási csoportok megjelenése, amely eredményeképpen mediátorok és tanácsadók, tervezők és elemzők egész csapata foglalkozik a különböző kockázatok, krízis-helyzetek elemzésével, magyarázatával, elhárításával. E professzionális szereplők egy része ráadásul nem az állam által felügyelt szervezeti infrastruktúrában tevékenykedik, munkájuk kereteit legtöbb esetben a különböző krízis-területeken (biztosítási iparban, különböző veszélyes technológiákkal dolgozó iparágakban) dolgozó és a sikeres működtetésben

érdekel multinationális vállalatok biztosítják. A társadalomtudomány a kilencvenes években találó nevet is adott ennek a területnek: így jött létre a „kockázatmenedzsment”, „kockázat-kommunikáció” gyorsan fejlődő, praxisorientált kutatási irányzata (Jungermann 1991).

E fejlemények ellenére mégis az a külső szemlélő benyomása, hogy a feltartóztathatatlanak tűnő professzionalizációt és markáns intézményesülést nem követte a lakossági kockázatészlelés és -értékelés hasonló előjelű átalakulása. A nyugati típusú társadalmakban a krízisekhez, kockázatokhoz kapcsolódó beállítódások nem abba az irányba változtak, hogy jelentősen csökkent volna a félelem a veszélyektől, s az „élet biztonságossága” általánosan elterjedt vélekedéssé vált volna. Ellenkezőleg.

A nyolcvanas évek végétől – nem függetlenül a különböző posztmodern irányzatok megjelenésétől és elterjedésétől – mind a tudományos, mind a mindennapi értelmezések területén széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a nyugati típusú társadalom-fejlődés krízisbe került. Az a társadalomtörténeti léptékekkel is jelentős időszak, amely közvetlenül a II. világháború után kezdődött, s a hatvanas-hetvenes években is meghatározó volt, a gazdasági-társadalmi-kulturális alapelveit tekintve egyaránt válságjeleket mutatott, érvényessége megkérdőjeleződött. Sokféleképpen nevezték ezt az állapotot – a „modernség (vagy akár a „történelem”) végeként”, a „jóléti társadalmak kríziseként”, – e diagnózisok ugyanakkor közösek voltak a krízis rögzítésében, illetőleg egy cezúra, korszakhatár megállapításában. Ha végigtekintünk az ebben az időszakban született tudományos-filozófiai művek egy részén, könnyen az a benyomásunk támadhat, hogy egy sajátos kiindulópont, a krízis-állapot tudatosítása uralja ezeket; vagy a francia filozófus, Jacques Derrida találó fordulatával egy sajátos „apokaliptikus hangvéssel” elterjedését tapasztalhatjuk (Derrida – Kant 1993).

Ennek az általánossá vált intellektuális beállítódásnak kínáltak jól vizualizálható, erőteljes metaforákat, s egy sikeresen működő reprezentációs felületet a korszak populáris kultúrájának termékei. A későmodern társadalmak egyik fontos kulturális újdonságának a mindennapi élet mind erőteljesebb mediatisáltsága tekinthető, ahogyan ezt Baudrillard-tól David Harvey-ig számos szerző megállapította. Ezen a mediatisációs trenden belül kitüntetett szerep jutott a krízisek, különböző – természeti, társadalmi – katasztrófák megjelenítésének: készen kapott, látványos témákat kínálnak a médiaipar szereplői számára, amelyek sok szálon kapcsolódnak a társadalomban jelenlévő aktuális félelmekhez, problémákhoz. Nem lehet tehát azon csodálkozni, hogy az imaginációs ipar legkülönbözőbb ágazatai – a széles tömegeket elérő filmek, a képregények, a számítógépes játékok, vagy éppen a bestsellerek – folyamatosan napirenden tartják ezt a tematikát, kiváló lehetőséget kínálnak a közönséget foglalkoztató különböző „morális pánikok” megfogalmazására és szimbolikus leküzdésére.

Egy további – a nyolcvanas-kilencvenes évektől ugyancsak meghatározóvá váló – tendencia azt mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben a krízisek, katasztrófák számának exponenciális növekedése figyelhető meg. Ez a trend a globalizációval, illetőleg az új információs technológiákkal függ össze: a kockázat-diskurzus egyik fontos felismerése az volt, hogy a térben-időben korábban jobban lokalizált krízisek, katasztrófák összekapcsolódnak, s hatásuk, befolyásuk széles területeken, globális méretekben is érzékelhető lesz. Mindez újra felveti azt a kérdést, amelyet a terület egyik klasszikusa, Ulrich Beck már a kilencvenes években megfogalmazott: a krízisek, katasztrófák elleni küzdelem voltaképpen a létező társadalmi egyenlőtlenségek egyik új megjelenési formájának is tekinthető; a globális világ egyik fontos új fejleménye a kockázatos technológiák exportja a gazdaságilag fejlettebb területekről a periférikusabb államok irányában (Beck 1991).

A társadalmak krízisekkel, veszélyekkel szembeni beállítódása nem csupán az észlelt kockázatok mentén érzékelhető, hanem abban is, miképpen változnak a beállítódások azokkal az intézményekkel kapcsolatban, amelyek legfontosabb feladata éppen ezek elhárítása, csökkentése volna. A társadalmak krízisek, katasztrófák iránti érzékenységének növekedését jól mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben csökkent azon két nagy intézményrendszerbe vetett bizalom, amelyek a krízishelyzetek elhárításával, menedzselésével foglalkoznak. Így mind a tudomány, mind az állam szerepével szemben nagyon kritikus hangok fogalmazódtak meg. A tudománnyal kapcsolatban leginkább az a probléma vetődik fel, hogy – noha elvileg egy olyan eszköznek kínálkozott, amelynek fő feladata a különböző technológiákkal kapcsolatban az előrejelzés, ezek kézbentartása és ellenőrzése, ennek ellenére – működése során maga is számtalan krízishelyzet létrehozója lesz. Az állam szerepével kapcsolatban pedig legtöbbször az a kritika fogalmazódik meg, hogy a nemzetállamok cselekvési lehetőségei a kockázatok és krízisek globálissá vált világában meglehetősen behatároltak; önállóan képtelenek arra, hogy megbízhatóan közben tartsák ezeket a folyamatokat; miközben a nemzetek fölötti szervezetek jogosultságai és lehetőségei e vonatkozásban meglehetősen korlátozottak.

A krízisekkel, veszélyekkel kapcsolatos társadalmi érzékenység megnövekedése kifejezetten aktualitást kínál egy olyan folyóirat számára, amely összeállításának középpontjába a krízis-fogalmát helyezte.

A következő tanulmányok legalább három nézőpontból közelítenek a problémához: az írások egy része a pszichológia, pszichoterápia tudományágában jelenlévő klasszikus krízis-elméletekből indul ki, ezeket próbálja jelen helyzetben aktualizálni. A szövegek egy másik részét alkotják azok, amelyek inkább társadalomtudományos nézőpontjuknak megfelelően egy csoport vagy egy közösség veszély-szenzibilitását, a társadalmak veszélyeztetettségét, veszély-érzékítő és feldolgozó kognitív és szimbolikus apparátusukat állítják középpontba. A tanulmányok

harmadik csoportját pedig az irodalom- és humántudományokhoz kapcsolódó megközelítés jelenti, amelyek elsősorban a krízisek reprezentációjának módjaira kérdeznek rá.

Felhasznált irodalom

BECK, Ulrich

1986 *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp

1991 *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp

DERRIDA, Jacques – KANT, Immanuel

1993 *Minden dolgok vége*. Budapest: Századvég

DOUGLAS, Mary – CALVEZ, Marcel

1990 The Self as Risk Taker: A Cultural Theory of Contagion in Relation to AIDS. *Sociological Review* 38(3): 445–464.

DOUGLAS, Mary – WILDAWSKY, Aaron

1982 *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press

JUNGERMANN, Helmut

1991 *Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation*. Berlin